

İmam Eş'ari ve Eş'arilik

Mehmet Keskin

İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013, 320 sayfa.

İslâm düşüncesinde önemli etkilere sahip, “sünnet” ve “cemaat” üst başlıkları altında toplanan Sünnî camianın en önemli isimlerinden biri de şüphesiz Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'dir (ö. 324/936). Önce Mu'tezilî olan, onu müdafaa eden, bu görüşlerine dair eserler yazan ve daha sonra bu görüşleri terk ederek Ehl-i sünnet'in ataları dediğimiz İbn Küllâb'ın yolunu benimseyen İmam Eş'arî yaşadığı dönem göz önüne alındığında- İslâm düşünce tarihinde çığır açmış bir isimdir. Büyük bir coğrafyada etkili olan Eş'arilik mezhebinin kurucusu kabul edilen İmam Eş'arî, selef metodu ile kelâm metodunu birleştirerek, diğer bir ifadeyle, selef akidesini aklî metotlarla savunup kendisinden sonra gelen âlimlere bir yol açmıştır.

İmam Eş'arî'nin görüşleri ve kullandığı metot etrafında teşekkül eden Eş'arilik, İslâm coğrafyası üzerinde önemli bir nüfuza sahiptir. Böyle geniş bir coğrafyaya yayılmış ve benimsenmiş olan bu mezhep hakkında ciddi ve akademik tarzda eserlerin olması kaçınılmazdır. Maalesef bu konuda ülkemizde ciddi bir eksiklik olduğu görülmektedir. Mehmet Keskin tarafından “Eş'ariliğin Teşekkül Süreci (el-Eş'ari Dönemi)” başlığı altında doktora tezi olarak çalışılan ve daha sonra *İmam Eş'ari ve Eş'arilik* adıyla kitaplaştırılan çalışma, alanında önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Müellif, kitabında İmam Eş'arî'yi merkeze alarak bir Eş'arilik incelemesi yapmaktadır. İsminden de anlaşılacağı üzere, eserin kapsamı Eş'arî'nin hayatı, ilmî kişiliği, yaşadığı çevre, fikrî evreleri, görüşleri ve Eş'arilik mezhebi içindeki konumu ile sınırlı tutulmuştur.

Eş'arî'nin düşünce yapısını incelemeyi hedefleyen çalışmada, özellikle onun bazı eserleri arasında çelişkilerin olması, bazı eserlerin Eş'arî'ye ait olup olmadığı gibi meseleler çözüme kavuşturulmaya çalışılması kitabın temelini oluşturmaktadır. Diğer taraftan Eş'arî ile Eş'arilik arasında bir farkın olup olmadığı meselesi de çalışmada incelenmiştir.

Eser “Önsöz”, “Giriş”, üç bölüm ve “Sonuç” kısmından oluşmaktadır. Eserin “Önsöz”ünde araştırma konusu alanında bir boşluğun olduğu belirtilecek alana dair birden çok çalışmanın, incelemenin yapılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.

“Giriş” bölümü üç alt başlıktan oluşmaktadır. Konunun önemi ve çalışmanın Eş’arî merkezli olmasına değinilerek Eş’arî sonrası Eş’arîlik konusuna girilmeyeceği belirtilmektedir. Bu bölümde, konuların inceleniş şekline dair önemli ipuçları verilerek âdeta okuyucuya yol haritası çizilmektedir. Müellif bu noktada şahıslar üzerinde derinleşme ilkesine bağlı kalarak Eş’arî’nin görüşlerinin, mezhebin ilkelerinin oluşumundaki katkısını analiz edeceğini belirtmektedir. Bunların yanında, müellif incelemesini akademik üslûpla yürüteceğini ve objektif olarak bir fotoğraf çekmeyi hedeflediğini dile getirmektedir.

Araştırmada kaynak olarak kullanılan eserler giriş bölümünde müstakil bir başlık altında tanıtılmıştır. İlk olarak Eş’arî’nin kendisine ait kaynaklar kullanılmış ve temel noktalarına değinilerek tetkik usulü ile eserler kısa ve öz bir şekilde incelenmiştir. Dikkat çekici bir diğer mevzu ise, *el-Lüma’* isimli eserinin mihenk taşı konumunda olmasıdır. Eş’arî’ye ait olduğu belirtilen diğer eserler ve görüşler *el-Lüma’* ile kıyaslanarak *el-Lüma’*’nın Eş’arî düşüncesini anlamada kilit eser olduğu belirtilmektedir. Giriş bölümünde Eş’arî mezhebine ait olan ve olmayan kaynaklar ile çağdaş araştırmacılar tarafından kaleme alınan araştırmalara sırasıyla ele alınmaktadır (s. 11-48).

“Eş’arî’nin Fikri Arka Planı” başlığını taşıyan “Birinci Bölüm”de, ilk olarak Eş’arî’nin yaşadığı dönem incelenmektedir. Bölümde genelden özele doğru gidilerek iki temel konu başlığı altında Eş’arî’nin yaşadığı dönemdeki mevcut siyasî durum, yaşadığı çevre ve bu çevrede etkin olan ilim ortamı ve fikrî hayat incelenmektedir. Eş’arî’nin yaşadığı döneme göz attığımızda Abbâsiler’in ikinci dönemini görmekteyiz. Bu dönem Abbâsiler’in zayıflama ve çözülme devri olarak nitelenmektedir. Yazar siyasî çalkantıların olduğu, askerî yapılanmada değişikliklerin yapıldığı, halifeye olan itimadın gitgide azaldığı ve mihenk sürecinin bittiği bir dönemin okunup tetkik edilmesinin, Eş’arî’nin fikrî evrelerini anlamada büyük bir öneme sahip olduğuna dikkat çekmektedir.

Müellifin bu bölümde temas ettiği ikinci temel konu, mezkûr tarihsel dönemde bulunan mevcut dinî durumun incelenmesidir. Eş’arî düşüncesini etkileyen, onun gelişmesinde, oluşmasında önemli bir paya sahip olanlar arasında Mu’tezile, ashâbü’l-hadis ve Eş’arîler’in selefleri dediğimiz İbn Küllâb (240/854) ve onun görüşlerini benimseyenleri görmekteyiz. Özellikler burada Eş’arî’nin Mu’tezile’den, ashâbü’l-hadisten ne ölçüde etkilendiği, bu çevrede hangi zevat ile görüştüğü incelenmeye çalışılmaktadır. Son olarak Mu’tezile’ye karşı kelâmî metodu kullanmayı gündeme getiren, selef akidesini kelâmî metot ile izah edilmesinin gerekliliğini savunan “Küllâbiler” diye nitelenen, İbn Küllâb, Muhâsibî (ö. 243/857) ve Ebü’l-Abbas el-Kalânîsî’nin (ö. 255/868) hayatına ve görüşlerine yer verilmektedir. Özellikle İbn Küllâb’ın

ve diğer iki âlimin görüşleri ile Eş'arî'nin görüşleri mukayese edilip görüşlerin paralellik arz ettiği belirtilerek birinci bölüme son verilmektedir (s. 49-96).

“İkinci Bölüm”de “Eş'arî'nin Hayatı, Eserleri ve Fikri Merhaleleri” başlığı altında konuya daha özelden bakılmaktadır. “İkinci Bölüm” üç temel başlık halinde incelenmektedir. İlk başlığın konusu Eş'arî'nin hayatıdır. Eş'arî'nin soyu ile ilgili bilgi verildikten sonra doğumuna ve vefatına geçilmektedir. Eş'arî'nin Basra da doğduğu ve Bağdat'ta vefat ettiği konusunda kaynakların hemfikir olduğu belirtilmiş; Eş'arî'nin hangi tarihte doğduğu konusunda bir ihtilâfın olduğu söylenmiştir. Kaynaklarda doğumu hakkında 260 (874) ve 270 (884) şeklinde iki farklı yıl vardır. Müellif, Bağdâdî'nin belirttiği yıl olan 260 (874) yılının, Bağdâdî'nin Eş'arî'nin yaşadığı zaman dilimine daha yakın olmasından dolayı araştırmacılar tarafından kabul edildiğini belirterek kendisinin de bu görüşe katıldığını ifade etmektedir. Diğer mesele ise vefat tarihindeki ihtilâftır. Eş'arî'nin vefat yılı olarak 324 (936), 329 (941), 330 (942), 333 (945) ve 334 (946) gibi yıllar verilmektedir. Ancak müellif İbn Hazm'dan rivayet edilen 324 (936) yılını daha tutarlı bulmaktadır. Bu başlık altında incelenen bir diğer konu da Eş'arî'nin kişiliğidir. Mizacı, zekâsı, dili kullanma özellikleri ile ilgili kısa bilgilere yer verilmektedir.

Eş'arî'nin hayatının incelendiği bu bölümün belki de en önemli meselesini teşkil eden kısım, Eş'arî'nin hocalarının işlendiği yerdir. Burada Eş'arî'nin hocalarının zikredilmesinin yanı sıra kelâmî düşüncesi bakımından istifade ettiği hocalarına özellikle temas edilmektedir. Bu bağlamda Eş'arî'nin hocaları arasında Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915), Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/917), Ebû İshak el-Mervezî'yi (ö. 340/951) görmekteyiz. Eş'arî'nin hem Mu'tezile'den hem de ashâbü'l-hadîsten olan âlimlerden ders alması ona ayrı bir bakış açısı kazandırmış ve farklı bir zenginlik katmıştır. Daha sonra Eş'arî'nin yetiştirdiği öğrenciler anlatılmaktadır. Eş'arî'nin yaşadığı döneme baktığımızda yazılı kültürün çok yaygın olmadığını müşahede etmekteyiz. İlmin aktarımı konusunda şifahi kültürün etkisi baskındır. Bu noktada görüşlerin yayılması, fikirlerin işlenmesi bakımından öğrenci yetiştirilmesi ayrı bir öneme sahiptir. Müellif, Eş'arî'nin öğrencilerini kısmî olarak bu açıdan değerlendirmektedir. Öğrencileri ile yayılan ve gelişen Eş'arî'nin düşüncelerinin mezhebin olgunlaşmasında, İslâm coğrafyasına yayılmasında etkili olduğu vurgulanmakta ve öğrencileri hakkında kısa bilgiler sunulmaktadır.

Bölümün bir diğer konusu da “Eş'arî'nin Eserleri”dir. Müellif eserlerin büyük çoğunluğunun, Eş'arî'nin Mu'tezile'den döndükten sonra kaleme alındığını belirterek konuya giriş yapmakta ve kaynaklar arasında Eş'arî'ye ait ne kadar eser olduğu konusunda bir ihtilâfın olduğunu belirtmektedir. Konu hakkında diğer bazı araştırmacılar gibi kendisinin de İbn Fûrek'i esas aldığını

ve Eş'arî ile ilgili konularda İbn Fûrek'in çok önemli bir kaynak olduğunun altını çizmekte, ardından "Giriş" bölümünde sunulan listeden daha geniş bir liste vermektedir. "Giriş" bölümünde sadece araştırmaya kaynaklık teşkil edecek eserleri tanıtan müellif, burada kırk bir kitap ismi vermekte, bazılarını sadece bir iki cümle ile açıklamakla yetinmektedir.

"İkinci Bölüm"ün son konusu "Eş'arî'nin Fikri Merhaleleri"dir. Bu başlık altında Eş'arî'nin geçirdiği fikrî merhaleler klasik kaynaklardan hareketle ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Eş'arî'nin fikrî merhalelerinin Mu'tezile merkezli olarak "Eş'arî'nin Mutezililik Dönemi" ve "Eş'arî'nin Mutezile Sonrası Dönemi" şeklinde incelenmesi dikkat çekicidir. Eş'arî'nin ilk fikrî merhalesinin Mu'tezilî dönemi olduğu konusunda kaynaklar hemfikirdir. Lakin yazar tarafından Eş'arî'nin Mu'tezilî olduğu dönem hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunmadığı, Eş'arî mensuplarının sadece Eş'arî'nin Mu'tezile'den dönüşü ile ilgili detaylı bilgi verdikleri belirtilmektedir. Eş'arî'nin Mu'tezililik dönemi ile ilgili temel nokta, onun hocası ve aynı zamanda üvey babası olan Ebû Ali el-Cübbâî'dir. Eş'arî'nin hocası Cübbâî yerine münazaralara gönderildiği söylenmektedir. Bu da onun Mu'tezilî fikirleri benimsediği, hatta savunduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

Bölüm ile bağlantılı olarak incelenen Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışı ve görüşlerini terk etme sebeplerinde farklı yorumlar olduğu dile getirilmektedir. Buna göre bazı kaynaklarda Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılış sebebi rüyalara, bazılarında hocası Ebû Ali el-Cübbâî ile arasındaki tartışmalara, bazılarında da makama ve şöhret sevdasına bağlandığı ileri sürülür. Müellif, Eş'arî'nin Mu'tezilî fikirlerden dönmesinin bir tek nedene bağlanmasının yanlışlığını vurgulayarak her şeyden önce bu fikrî dönüşün –mevcut siyasî karışıklık ve zihnindeki sorunlar da göz önüne alındığında- kendi kişisel ve psikolojik sebepleri ile alâkalı bir durum olduğunu savunmaktadır. Bundan dolayı müellif tarafından, Eş'arî'nin dönüşünün uzun bir düşünce dönemi ve büyük fikir sancıları çekmesinin ardından gerçekleştiği, zihnindeki fikrî sancıların da onu bulunduğu konumdan çıkararak kendi bulduğu çözümleri sistemleştirmeye ittiğini dile getirilmektedir.

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki döneminin tek bir merhale mi, yoksa iki farklı merhaleden mi oluştuğu konusunda kaynakların ihtilâf ettiği belirtilerek ihtilâfın temel sebebinin de *el-İbâne* eserine bağlı olarak ortaya çıktığı savunulmaktadır. Bu farklı yorumların ortaya çıkmasında *el-İbâne* ve *el-Lüma'*ın önemli rol oynadığı beyan edilmektedir. Müellif her iki eser arasında yöntem ve üslûp bakımından farklılıkların bulunduğunu söylemekte ve *el-Lüma'*ın Eş'arî'ye nispeti konusunda hiçbir yönden şüphe olmadığını açıklamaktadır. Bundan dolayı *el-İbâne* eserinin iyi bir tetkik edilmesi gerektiğini

savunan müellif, ilk olarak *el-İbâne*'yi tarihî vakıalar ile paralel olarak okumakta ve ardından *el-Lüma'* ile kıyaslamaktadır. Çeşitli delil ve kaynakların görüşünü sıraladıktan sonra *el-İbâne* eserinin Eş'arî'ye aidiyyetinin zor olduğu kanaatine varmakta ve *el-İbâne* üzerinden Eş'arî'nin fikirlerinin tespit edilmesinin doğru olmayacağını, bu eserin Eş'arî'nin diğer eserleri ile birlikte müzakere edilmesi gerektiğini belirtmektedir. (s. 97-173)

Kitabın üçüncü bölümünde "Eş'arî'nin Fikirlerinin Eş'ariliğin Temel Prensiplerine Dönüşmesi" başlığı altında Eş'arî'ye ait görüşler ile daha sonra gelen Eş'arî âlimlerin görüşleri karşılaştırılmakta ve Eş'arî'nin mezhep üzerindeki etkisi tahlil edilmeye çalışılmaktadır. Çalışmanın en uzun bölümünde "Allah'ın varlığı ve birliği, sıfatları, halku'l-Kur'an meselesi, rüyetullah, insan özgürlüğü ve kesp teorisi, insanın fiilleri, husun-kubuh, nübüvvet, iman, imâmet" gibi konularda Eş'arî'nin görüşleri tahlil edilmekte, ardından Eş'ariliğin sistemleşip yayılmasında önemli bir role sahip olan Bâkılânî'nin görüşleri ile kıyaslamalara gidilmektedir. Çalışmada özellikle Eş'arî ile sonraki dönem adı altında kıyaslamalar yapılırken, Bâkılânî isim olarak zikredilmektedir. Ara ara Gazzâlî, Cüveynî ve Şehristânî gibi âlimlere atıflar yapılsa da, genel olarak Eş'arî ve Eş'arî sonrası âlimler şeklinde bir ayırıma gidildiğini görmekteyiz.

Eş'arî ile sonraki dönem Eş'arîleri arasında bir paralellik olduğunu savunan müellif, bu tezini hem savunulan görüşler hem de kullanılan metodun ortaya koyduğunu belirtmektedir. Eş'arî'den sonraki dönemde mütekaddimîn dönem Eş'arîler ile müteahhir dönem Eş'arîler arasında görüş farklılıklarının olduğu belirtilerek bu konunun da göz önünde bulundurulması gerektiğinin altı çizilmektedir.

Her biri müstakil bir konu olarak çalışılabilecek olan bu hususlara dair Eş'arî'nin görüşleri aynı zamanda Mu'tezile ve İbn Küllâb'a atıflar yapılarak fikirlerin mezhep içindeki oluşum, kavranış, gelişim sürecine de dikkat çekilmektedir. Bu noktada Eş'arî'nin yer yer Mu'tezile'ye ait metodu kullandığı ve daha sonraki Eş'arî kelâmcıların bunu benimsediği belirtilmekte ve bundan dolayı çeşitli âlimler tarafından şiddetli eleştirilere mâruz kaldığı da söylenmektedir (s. 175-305).

"Sonuç" bölümü ile çalışmasına son veren müellif, topladığı verilere dayanarak bir değerlendirme yapmaktadır. Müellif, Eş'arîlik mezhebinin teşekkül devresinin anlaşılmasının, Eş'arî üzerinde derinleşmekle olacağını savunmaktadır. Eş'arî ile temelde problem olarak görülen meseleleri daha önce genişçe inceleyen müellif, burada kendisinin vardığı kanıyı dile getirmektedir. Başta Eş'arî'nin uzun yıllar Mu'tezile düşüncesi içinde bulunmasının, onu samimiyetle savunmasının ardından Mu'tezile'den ayrılmasının arkasında, dönemin

dinî, siyasî ortamının onun ayrılışına zemin hazırladığı ve bununla beraber kendi fikrî problemlerinin de etkin rol oynadığı savunulur. Diğer taraftan Eş'arî'ye ait olduğu iddia edilen *el-İbâne* isimli esere dayanarak hüküm verenlerin genelde yanlış yorumlar yaptığı eleştirilir ve bu eserin Eş'arî'ye aidiyeti problemleri görülür. Başka bir eleştiri de onun Ahmed b. Hanbel'e tâbi olduğu ve onun böyle bir döneminin bulunduğunu savunanlara karşı getirilmektedir. Müellif burada ikisi arasında görüş ayrılıklarının olduğunu ve aynı zamanda aralarında metod farkının da bulunduğunu dile getirerek bunu kabul etmemektedir. Son olarak Eş'arî ve Eş'arîliğin arasının ayrılması gerektiğini savunanların görüşlerinin doğru olmadığını, daha sonraki Eş'arî âlimler tarafından serdedilen görüşlerle, Eş'arî'nin görüşlerinin paralellik arz ettiğini dile getirerek çalışmasına son vermektedir (s. 307-310).

Müellif Eş'arî hakkındaki öncül ve kabullerle ortaya çıkan netice arasındaki çıkarım sürecini sorgulamaktadır. Böylece ortada olan düşünce ve fikirlerin doğruluğunu tartışmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Eş'arî ile Mu'tezile'yi, İbn Küllâb ekolünü ve kendisinden sonra gelen Eş'arî âlimlerin görüşlerini mukayese ederek Eş'arî ile ilgili önemli noktaları tespit etmeye çalışmıştır.

Mehmet Keskin'in bu çalışması, Eş'arî'nin hayatı ve Eş'arîlik üzerindeki etkisine dair Türkçe olarak yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Çalışmada Eş'arî ile ilgili kaynaklarda yer alan bilgiler derli toplu bir şekilde sunulmaktadır. Eser, Eş'arî'nin Eş'arîlik içindeki yerine ilişkin genel bir fikir vermektedir. Aynı zamanda kelâm tarihine, özellikle Eş'arî ve Eş'arîlik alanlarına ilgi duyanlar için ve bu alanlarda çalışma yapmak isteyen araştırmacıların her zaman yararlanabileceği önemli bir araştırma eserdir.

Halil İbrahim Delen

(Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Reform and Modernity in Islam: The Philosophical, Cultural and Political Discourses among Muslim Reformers

Safdar Ahmad

London: I.B.Tauris 2013, 296 pages

This book makes an important contribution to the contextualization of the discourse that falls within Islam and modernity. The corollaries of every narrative evolve from an essentialist "thought" process that acts as a lynchpin in every discursive tradition. All civilizational discourses have traversed different